

ŹRÓDŁA DO WEWNĘTRZNYCH DZIEJÓW KOŚCIOŁA W POLSCE W RĘKOPIŚMIENNYCH ZBIORACH KOŚCIELNYCH *

POJĘCIE I ZAKRES TEMATU

Nie jest łatwą rzeczą rozstrzygnąć i ustalić, co należy zaliczyć do zewnętrznych a co do wewnętrznych dziejów Kościoła.

Na ogół wielu historyków, zwłaszcza autorów podręczników, zgadza się, że do dziejów *w e w n ę t r z n y c h* Kościoła można czy nawet trzeba zaliczyć: 1) stosunki Kościoła z państwami i narodami, 2) misje zewnętrzne czyli zagraniczne oraz związane z nimi wyprawy krzyżowe i wojny religijne, 3) prześladowania, nazywane w podręcznikach *w e w n ę t r z n y m i* przeszkodami w rozszerzaniu się Kościoła i 4) sprawy gospodarcze.

Jakkolwiek zagadnienia zewnętrznej historii Kościoła są wielkich rozmiarów, to jednak jest ich mniej aniżeli przedmiotów badania jego historii *w e w n ę t r z n e j*. Tutaj tematyka zagadnień jest bardziej zróżnicowana. Z tego też powodu dzieje wewnętrzne Kościoła wypadnie podzielić jeszcze na dwie grupy: w szerszym oraz w ściślejszym znaczeniu.

Do wewnętrznych dziejów Kościoła w znaczeniu *s z e r s z y m* zaliczają: 1) organizację kościelną osobową i terytorialną, tak diecezjalną jak i zakonną, z jej podziałami i ustawodawstwem oraz 2) herezje, schizmy i spory religijne, nazywane również *w e w n ę t r z n y m i* przeszkodami w rozszerzaniu wiary albo depresją w dziejach Kościoła, a także unie.

W dziejach wewnętrznych w znaczeniu *ś c i ś l e j s z y m* widoczne jest jeszcze większe rozdrobnienie tematyki. Wyróżniamy tu: 1) życie duchowieństwa i wiernych (biografia, hagiografia, karność kościelna,

---

* Referat wygłoszony w czasie sesji naukowej wykładowców historii Kościoła w Instytutach Teologicznych i Seminarjach Duchownych, przeprowadzonej w Warszawie w dniach 29—30 sierpnia 1962 roku.

asceza, mistyka — życie najściślej wewnętrzne czyli duchowne), 2) kult i duszpasterstwo (służba Boża, święta, posty, nabożeństwa, sakramenty, odpusty, rekolekcje i misje wewnętrzne, zwyczaje religijne), 3) oświata i nauka (szkolnictwo, studia teologiczne, nauka, literatura, sztuka, muzyka kościelna), 4) działalność społeczna i kulturalna (opieka społeczna: przytulki, szpitale, dobroczynność, karytas; inne przejawy kultury i cywilizacji; archiwa, biblioteki, skarbcce, muzea).

Według tej klasyfikacji pierwsze właściwe 4 referaty obecnej sesji: organizacja diecezjalna, organizacja parafialna, zakony i zgromadzenia oraz instytucje kościelne zaliczyłbym do dziejów wewnętrznych Kościoła w znaczeniu szerszym, a znowu 4 dalsze: biografia i hagiografia, duszpasterstwo, życie wewnętrzne oraz nauka teologiczna — do dziejów wewnętrznych w znaczeniu ścisłym.

Tematy z zewnętrznej, czy nawet z wewnętrznej historii Kościoła w znaczeniu szerszym, bywały w ciągu wieków przez badaczy więcej opracowywane. Mniej natomiast chętnie zabierano się do prac o dziejach Kościoła wewnętrznych w znaczeniu węższym. Wydawały się one historykom mniej ważne i pociągające, zbyt drobiazgowo czy może nawet nudne w stosunku do wielkich czynów zewnętrznych chrześcijańskich monarchów, papieży, biskupów, stosunków Kościoła z narodami, misji, prześladowań, spraw gospodarczych, organizacji, herezji, schizm, unii itp. Dopiero w ostatnich latach zaczęto znowu spoglądać miłszym okiem na tematy ściśle wewnętrzne. Jedną z głównych przyczyn tego niezadawalającego stanu badań była niezawodnie niewystarczająca znajomość źródeł rękopiśmiennych, zarówno archiwalnych jak i bibliotecznych, w tym zakresie. Archiwiści i bibliotekarze kościelni niewystarczająco je zbadali, zgłębili oraz historykom do prac nie pokazali i nie zalecili.

A. PRZEGLĄD ARCHIWÓW KOŚCIELNYCH POD KĄTEM BADAŃ NAD DZIEJAMI WEWNĘTRZNYMI KOŚCIOŁA.

Wszystkie archiwa kościelne (przechowujące) w Polsce¹ można podzielić na dwie wielkie grupy: diecezjalne i zakonne. Obie grupy dzielą się jeszcze na archiwa większego zasięgu i znaczenia czyli ogólne, centralne oraz na archiwa mniejsze partykularne. W grupie archiwów diecezjalnych centralnymi są właściwe archiwa diecezjalne — w niektórych środowiskach istniejące jeszcze w postaci dwóch odrębnych instytucji:

¹ Nie posiadamy dotąd, poza nielicznymi wyjątkami, publikowanych inwentarzy i katalogów naszych archiwów kościelnych. Stąd ten i podobne mu artykuły trzeba w dużej mierze oprzeć na najbliższych takim pracom wydawnictwach, jakimi są: E. Chwałewik: *Zbiory polskie*. Wyd. 2. T. 1-2. Warszawa 1926—1927; K. Buczek: *Archiwa polskie*. *Nauka pol.* T. 7 : 1927 s. 1—97, t. 12 : 1930 s. 1—85; O.H.E. Wyczaowski: *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa 1956.

kurialnego (dawniej konsystorskiego) i kapitulnego — a mniejszymi: dekanalne i parafialne. W grupie archiwów zakonnych większymi są archiwa prowincjalne (rzadziej u nas generalne) a mniejszymi klasztorne. Archiwa centralne obydwu grup obejmują w sobie zwykle po wiele zespołów czyli archiwów wytworzonych.

Archiwa (przechowujące), zwłaszcza centralne, rozpadają się (przynajmniej tak być powinno) na trzy działy a mówiąc poprawniej — oddziały: I — dokumenty, II — rękopisy i III — dokumentację. Omówimy archiwa kościelne według tych trzech podziałów.

I. DOKUMENTY

W dziale dokumentów, najważniejszym pod względem znaczenia i wagi źródłowej dla historyka lecz najuboższym zwykle w archiwach, znajdują się materiały do wewnętrznych dziejów Kościoła.

Ze względu na swoją treść, o którą nam tu najwięcej chodzi, dokumenty można podzielić na przywileje (a te znowu bywają: fundacyjne, erekcyjne, protekcyjne, immunitetowe, nadawcze, lokacyjne itd.), mandaty, wyroki i pozwy, umowy i kontrakty a nawet w wielu wypadkach listy.

Z wyliczonych grup dokumentów wielkie znaczenie dla naszej rozległej tematyki posiadają przede wszystkim dokumenty fundacyjne erekcyjne: diecezji, archidiakonatów, oficjałów, dekanatów, parafii, kościołów, kaplic, ołtarzy, ministeriów mszalnych; kapituł, kolegiów niższego duchowieństwa katedralnego, kolegiackiego i prepozyturalnego; zakonów, prowincji i mniejszych jednostek organizacyjnych w zakonach, klasztorów; bractw, stowarzyszeń, sodalicji itp.

Nie mniej niż w oryginałach zachowało się dokumentów w luźnych odpisach oraz gromadnie w kopiarzach i sporadycznie — ingrossowanych w księgi akt działalności biskupów, oficjałów i kapituł. Kopiarze dokumentów znajdują się we wszystkich rodzajach archiwów kościelnych: diecezjalnych, kapitulnych, parafialnych, zakonnych (prowincjalnych) i klasztornych.

II. RĘKOPISY ARCHIWALNE CZYLI AKTA

Przez rękopisy archiwalne rozumiemy najobszerniejszy dział w archiwach, mianowicie: księgi, fascykuły, teczki, skoroszyty i luźne akta. W rękopisach znajduje się też najwięcej materiału źródłowego do wewnętrznych dziejów Kościoła. W jednych z nich występuje on bogato i zwarcie, w innych zaś w skromniejszej ilości i luźno. Najlepiej będzie, jeżeli przejdziemy różne grupy i mniejsze podziały zasobu rękopisów poszczególnych archiwów wytworzonych, zaczynając, najpierw w grupie

diecezjalnej a potem w zakonnej, od zespołów najważniejszych oraz charakteryzując je i wartościowując pod kątem widzenia potrzeb wewnętrznych dziejów Kościoła i znaczenia dla nich.

§ 1. ARCHIWA DIECEZJALNE:

1. ARCHIWA BISKUPIE

Zespół akt archiwum biskupiego można rozłożyć na trzy działy: 1) akta działalności biskupów, 2) wizytacje kościołów względnie parafii i 3) akta dóbr biskupstwa (diecezji)².

Akta działalności biskupów (*acta episcoporum, acta episcopalia*) stanowią najliczniejszy i najważniejszy dział omawianego zespołu. Notują one od połowy XV wieku (najstarsze z zachowanych: w Poznaniu od roku 1439, w Gnieźnie od 1440) do pierwszej połowy XIX w. z roku na rok, z dnia na dzień, działalność biskupów: prawodawczą, administracyjną, sądową, sakralną, wizytacyjną, gospodarczą, polityczną. Znajdujemy w nich większość źródeł do ogólnej historii diecezji i bardzo wiele do dziejów instytucji szczegółowych. Z materiałów do dziejów wewnętrznych Kościoła są tam następujące: 1) do życia i działalności samych biskupów: odpisy bull nominacyjnych, opisy objęcia diecezji, **ingresu**, otrzymanych i przekazanych duchowieństwu władz, podróże (*itineraria*) charakteru kościelnego, drobne wizytacje, wiadomości o chorobie i śmierci; 2) do stanu diecezji: podziały terytorialne oraz fundacje i erekcje nowych parafii, kościołów, klasztorów, kaplic, ołtarzy, ministrów mszalnych, zapisów a jeszcze częściej odpisy dawniejszych; 3) do poznania współpracowników biskupa oraz ich działalności, na pierwszym zaś miejscu urzędników kurii i sądów biskupich; są więc w tych aktach odpisy nominacji: oficjałów, archidiaconów, sufraganów, wizytatorów delegowanych, prałatów i kanoników, dziekanów, proboszczów, wikariuszów i innych duchownych; 4) do karności kościelnej: odpisy rozporządzeń i synodów, uznania dla dobrych a kary na wykraczających duchownych i wiernych; 5) do kultu i duszpasterstwa: listy pasterskie, spisy bierzmowanych i święconych (kleryków diecezjalnych i zakonnych, zakonnic), konsekracje i poświęcenia miejsc i rzeczy świętych, szczególnie liczne w aktach biskupów sufraganów, przeróżne dyspensy i indulty; wiadomości o nabożeństwach nadzwyczajnych, zwłaszcza suplikacjach i ich przyczynach, o cudownych obrazach, beatyfikacjach i kanonizacjach; 6) do dziejów kapituł, szczególnie katedralnych: punkty biskupów na posiedzenia generalne i odpowiedzi na nie kapituł, korespondencja; 7) do dziejów zakonów i zgromadzeń: reforma zakonów,

² Pomimo pewnych usiłowań w przeszłości, nie posiadamy dotąd opublikowanych metodycznych wykazów akt kancelarii i archiwów kościelnych. Opracowane już przez podpisanego, ukaza się w następnych tomach niniejszego wydawnictwa.

zwłaszcza żeńskich, podległych biskupom, mianowanie administratorów opactw i prepozytur, czuwanie przy elekcji opatów i przeorysz, potwierdzanie ich; 8) do dziejów schizmy, herezji i unii: prawosławni, grupy protestanckie, unicy; 9) do dziejów kulturalnych i oświatowych, do spraw kościelnych pozadiecezjalnych, odpisy relacji rzymskich w sprawach diecezji i klasztorów³.

Wizytacje kościołów i parafii, obojętnie na to, czy były przeprowadzane przez samych biskupów, czy też przez ich zastępców, należą do akt zespołu biskupiego. Wizytacje te są najobfitszymi i najbardziej wyczerpującymi źródłami do wszelkich monografii lokalnych a to dlatego, że podają wiele wiadomości o kościołach i miejscowościach. Odnosi się to szczególnie do tzw. wizytacji generalnych, to jest odbywanych powagą biskupów, co kilka lub kilkanaście lat, obejmujących całość lub większą część diecezji. Ocalałe protokoły wizytacyjne nie tylko w Polsce ale i za granicą zaczynają się dopiero po soborze Trydenckim (Kraków — wizytacja biskupa Filipa Padniewskiego w 1565 roku) i ciągną się do dziś z tym, że od połowy XIX wieku są krótkie i nie zawierają już tego bogactwa źródeł historycznych, co dawne.

Księgi wizytacji kościołów uwidaczniają nam: 1) samą formę przeprowadzania wizytacji: zapowiedź, artykuły wizytacyjne, ryt liturgiczny, wezwanie archidiaconów do wizytacji lub nominacja wizytatorów delegowanych, 2) ich przebieg chronologiczno-topograficzny, 3) treść oraz 4) zarządzenia powizytacyjne, zwane najczęściej dekretami reformacyjnymi.

Protokoły wizytacyjne są encyklopedią wiadomości przeszłych i współczesnych im o danej parafii. Traktują one zazwyczaj o czterech grupach spraw: 1) o parafii i kościele, 2) o majątku beneficjalnym, 3) duszpasterzach i 4) duszpasterstwie.

W szczegółach — w rozdziale o parafii i kościele znajdujemy dane o przynależności parafii do administracji państwowej i kościelnej, wykaz wsi należących do parafii, z uwzględnieniem początkowo liczby parafian przystępujących do spowiedzi wielkanocnej a potem nawet liczby wszystkich dusz, wiadomość o patronacie i kolatorach; dalej opis historyczny kościoła parafialnego, jego opis aktualny zewnętrzny i wewnętrzny, kaplic, ołtarzy, relikwii, zabytków, obrazów, dzwonnicy i dzwonnów; następnie wiadomości o kościołach pomocniczych, szpitalnych, kaplicach publicznych w terenie, pustelniach i od połowy XVIII wieku także o kaplicach prywatnych po dworach; wreszcie o bractwach, stowarzyszeniach oraz spis inwentarza kościelnego a nieraz i beneficjalnego.

³ Zawartość treści akt biskupich jest głównym źródłem do opracowania biografii biskupów. Z wyliczonych grup akt tego działu nie trudno ułożyć tytuły rozdziałów dla tychże monografii.

Pomijając długi rozdział o beneficjach, w których również można coś znaleźć o rzeczach niematerialnych, w rozdziale o duszpasterzach, zwykle najkrótszym, natrafiamy na dane personalne do żywotów prepozyta, proboszcza, komendarza, wikariuszy, mansjonarzy, wiadomości o dozorze kościelnym, organiście, rektorze szkoły, kościelnym, dzwonniku, grabarzu.

W najdłuższym zazwyczaj rozdziale o duszpasterstwie znajdziemy dane o nauczaniu religijnym, tak zasad wiary w kościele jak i poza nim, na pierwszym zaś miejscu o dawnych szkołach parafialnych, ich nauczycielach i uczniach; dalej o umoralnianiu wiernych przez nabożeństwa i życie sakramentalne (prywatnie) oraz bractwa i stowarzyszenia (społecznie), o zaletach i wadach parafian, o zwyczajach religijnych; następnie o środkach kościelnej opieki społecznej — dawnych przytułkach parafialnych (z tej okazji opis tamtejszej kaplicy) i szpitalach (opis kościoła szpitalnego), o późniejszej dobroczynności i karytasie; wreszcie o sprawach kulturalnych parafii — archiwum, bibliotece, skarbcu. Sprawy biblioteczne uwzględniają zwłaszcza wizytacje XVI i pierwszej połowy XVII wieku, kiedy rękopisów bibliotecznych i książek po kościołach było dużo; o archiwach parafialnych mówią one najchętniej w XVIII stuleciu, kiedy to akt natworzyła się znaczna ilość; o skarbcie kościelne, zaczątki późniejszych zbiorów i muzeów kościelnych, biskupi i wizytatorzy nigdy nie przestali się troszczyć.

Rozumie się, że taki schemat treści protokołów wizytacyjnych spotkamy tylko w wizytacjach najbardziej starannych i obszernych, do których można zaliczyć wizytacje odbyte za rządów kardynała Jerzego Radziwiłła w końcu XVI wieku w diecezji krakowskiej, za biskupa a później arcybiskupa Wacława Hieronima Sierakowskiego w połowie XVIII stulecia w diecezji przemyskiej i archidiecezji lwowskiej, za biskupa Józefa Rybińskiego w końcu tegoż wieku w diecezji włocławskiej (piękna statystyka ludnościowa i sakramentalna) oraz za arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego na początku XIX stulecia w archidiecezji gnieźnieńskiej. Z drugiej strony wiele jest wizytacji krótkich i pobieżnych, niestarannych, powtarzających się.

Wizytacjom biskupim podlegały zazwyczaj kościoły i klasztory zakonów żeńskich; męskie były przez nich wizytowane tylko za indultem papieskim oraz gdy jednocześnie były parafialnymi.

W dekretach reformacyjnych, które wydawali już to sami biskupi, już to za ich pozwoleniem także wizytatorzy, nawoływano zwykle do poprawy stanu kościoła, gospodarstwa, duszpasterzy i duszpasterstwa.

Szczególnie wartościowymi dla nas są obszerne wizytacje generalne katedr i kolegiat oraz ich kapituł i kolegiów niższego duchowieństwa.

Oto kolejne tytuły rozdziałów (odnoszących się tylko do dziejów wewnętrznych diecezji) wizytacji katedry wrocławskiej z 1760 roku (foliał większy, str. 346): budowla katedralna, ołtarze, kaplice, inwentarz katedry i zakrystii, aktualny wykaz prałatów i kanoników według godności, wykaz tychże według *senium*, aniwersarze kapituły, biblioteka kapitulna, *series episcoporum* (od roku 966), archiwum kapitulne i diecezjalne, dekret powizytacyjny, prośba kapituły do biskupa o zmianę niektórych punktów tegoż dekretu, odpowiedź biskupa, prebenda Bratkovskich z dekretem, penitencjarze, zakrystian (kapłan), wikariusze, mansonarze, psalterzyści, kościół pomocniczy św. Stanisława, szkoła katedralna, kapela katedralna, dzwonnicy, kościół i szpital św. Witalisa, dekret ref. dla wikariuszów, mansonarzy, psalterzystów i in., seminarium diecezjalne z dekretem, kościół prepozyturalny św. Wojciecha z dekretem.

Niektóre wizytacje katedr i wiele wizytacji kolegiat posiadają odpisy statutów swoich kapituł.

Tylko najstarsze wizytacje diecezji wrocławskiej i wrocławskiej, ważniejsze diecezji chełmińskiej oraz wyjątki wizytacji diecezji gnieźnieńskiej, krakowskiej, płockiej i poznańskiej doczekały się dotychczas publikacji⁴.

Akta dóbr biskupich (*bona episcopalia, bona episcopatus*) dzielą się na dwie grupy: a) inwentarze czyli wizytacje albo lustracje dóbr i b) rachunki z dóbr. Oba podziały akt zachowują się w niektórych naszych archiwach od końca XV czy początku XVI wieku. Za najstarsze inwentarze dóbr biskupstwa, kapituł, parafii a nieraz i klasztorów można uważać tzw. *libri beneficiorum* tradycyjnych diecezji, w większości już opublikowane⁵. Także niektóre właściwe inwentarze dóbr kilku diecezji

⁴ [Visitaciones dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae — in archidiaconatu Vladislaviensi an. 1577—1599. Ed. St. Chodyński. *Monum. hist. dioec. Vlad.* [Fasc.]16—23: 1898—1907; Visitaciones archidiaconatus Pomeraniae H. Rozrażewski Vlad. et Pom. episcopo factae [1583—1599]. Cur. St. Kujot. *Fontes TN Tor.* [T.] 1: 1897—1899; — Visitationsberichte der Diözese Breslau Hrsg. J. Jungnitz. [Bd.] 1—4. Breslau 1902—1908; — Visitaciones ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae A. Leszczyński episcopo a. 1647 factae. Ed. A. Płocki. *Fontes TN Tor.* 4: 1900. Visitaciones episcopatus Culmensis A. Olszowski episcopo an. 1667—1672 factae. Ed. B. Czapla. *Fontes TN Tor.* 6—10: 1902—1906; — Visitatio archidiaconatus Camenensis [archidioecesis Gnesnensis] A. Leszczyński archiepiscopo an. 1652—1653 facta. Ed. P. Pański. *Fontes TN Tor.* 11—15: 1907—1911; — Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w r. 1598 z polecenia J. kard. Radziwiła, bpa krakowskiego. Wyd. ks. M. Wojtas. Katowice 1938; — Visitatio moderni decanatus Gorznensis [olim dioecesis Plocensis]. Cur. P. Czaplewski. *Fontes TN Tor.* 15: 1911; — Antonii O. Okęcki ecclesiae cathedralis Posnaniensis visitatio 1781—1784. Poznań 1917.

⁵ Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis. Ed. A. Przędziecki. T. 1—3. Cracoviae 1863—1864; — Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidioecesis gnieźnieńskiej. Wyd. ks. J. Łukowski. T. 1—2. Gniezno 1880—1881; — Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510. Wyd. ks. J. Nowacki. Poznań

również wydano drukiem⁶. Ważne dla tematów gospodarczych, dla najszybszych zagadnień inwentarze nie mają znaczenia. Zato w rachunkach biskupich spotykamy m.in. wydatki na prace związane z budową, remontami, konserwacją, katedr, kolegiat, kościołów, klasztorów, kaplic, ołtarzy, obrazów, pomników, kultu Bożego, ksiąg liturgicznych, zbiorów synodów i ksiązek.

2. ARCHIWA KONSYSTORSKIE

Archiwa oficjałów biskupich, czy raczej ich urzędów, zwanych konsystorzami, tak generalnych jak i foralnych albo okręgowych (działających w Polsce od wieku XIV do roku 1918, w którym na mocy *Kodeksu Prawa Kanonicznego* władza oficjałów generalnych została ostatecznie podzielona na dwie: wikariusza generalnego i oficjała, za czym i konsystorz generalny na kurię biskupią czyli diecezjalną i sąd biskupi albo kościelny, a konsystorze foralne zupełnie przestały istnieć), zachowały się od początku XV stulecia, najstarsze w Poznaniu od roku 1403 i w Gnieźnie od 1404.

Główną grupę archiwum konsystorzy stanowią akta ich działalności (*acta consistorii, acta officialia*), zajmujące się przeważnie łącznie sprawami administracyjnymi i sądowymi całej diecezji, względnie danego oficjałatu okręgowego. Są one podobne do akt biskupich z tą różnicą, że traktują o rzeczach mniejszej wagi. Materiały w nich zawarte służą na pierwszym miejscu do poznania struktury organizacyjnej konsystorzy oraz władzy oficjałów i ich pomocników. Zatem w aktach konsystorskich znajdujemy nominacje na stanowiska parafialne, udzielanie jurysdykcji, rozstrzyganie różnorodnych spraw kościelnych, w których nie brakuje zatargów także o rzeczy materialne; są również sprawy dotyczące szkół parafialnych, przytułków, bractw; najwięcej jednak jest przekazów dotyczących spraw małżeńskich, których oglądamy tam przykłady, procedurę, wyroki i kary; wreszcie wiele mieści się w tych księgach odpisów dokumentów, tak współczesnych jak i dawniejszych, z których bez wątpienia część służy do poznania wewnętrznych dziejów Kościoła.

1950; — *Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis* [ex an. 1526—1527. Ed. St. Chodyński]. *Monum. hist. dioec. Wlad.* 11: 1891.

⁶ Wizytacje dobór arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku. Wyd. B. Ulanowski. Kraków 1920; — Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534. Wyd. B. Ulanowski. W: *Arch. Komis. Hist. AU*. T. 10. Kraków 1916 s. 1—128; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582*. Ed. L. Żytkowicz. *Fontes TN Tor.* 37: 1953; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598*. Ed. L. Żytkowicz. *Fontes TN Tor.* 36: 1950; Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w. Wyd. L. Żytkowicz. *Fontes TN Tor.* 38: 1957; — Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676). Wyd. R. Mienicki. *Fontes TN Tor.* 40: 1956; Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723-1747). Wyd. R. Mienicki. *Fontes TN Tor.* 42:

Obszerne ekscerpty z najdawniejszych akt większości konsystorz (i akt niektórych kapituł katedralnych), lecz niestety natury przeważnie kanonicznej i politycznej, opublikował Bolesław Ulanowski⁷.

Archiwa konsystorz z lat 1818—1918 są bardziej rozbudowane i podobne w układzie do opisanych niżej nowych archiwów kurii diecezjalnych i sądów kościelnych. Szkoda tylko, że w większości diecezji nie zostały jeszcze przeniesione ze składnic akt do magazynów archiwalnych i uporządkowane.

3. ARCHIWA KAPITUŁ

Kapituły były (w Kościele) i są nadal katedralne — z prawem rady a nawet niekiedy zgody prałatów i kanoników na pewne posunięcia biskupa oraz kolegiackie, bez tych prerogatyw. Obszerniejszymi i ważniejszymi zespołami akt są archiwa kapituł katedralnych. Archiwa kapituł, zwłaszcza katedralnych, można rozłożyć na takie działy akt: 1) ogólne, 2) akta czynności kapituł czyli posiedzeń (*acta capituli, acta actorum capituli*), 3) dobra (inwentarze i rachunki), 4) msze św., 5) anwersarze, 6) udział w nabożeństwach i dystrybucje chórowe, 7) ordynacje powizytacyjne dla katedr i kolegiat i 8) różne. Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła mieszczą się niemal we wszystkich działach i poddziałach tych akt.

W dziale akt ogólnych wspomniane źródła są różnorodne i ważne. Wystarczy tu wyliczyć ich podziały oraz tytuły: statuty kapituł, przysięgi składane przez biskupów wobec kapituły katedralnej przy obejmowaniu przez nich diecezji, instalacje i testamenty prałatów i kanoników, fundacje na rzecz katedr, kolegiat i tamtejszego duchowieństwa, samoistne inwentarze archiwów, bibliotek, skarbców i zakrystii. Inwentarze te z wieku XV i XVI, a nieraz nawet późniejsze, wpisano do akt biskupów a jeszcze częściej do akt kapituł czy wizytacji katedr i kolegiat. Niektóre dawniejsze inwentarze starszych katedr i kolegiat zostały już opublikowane⁸.

W aktach posiedzeń, stanowiących najobszerniejszą i najważniejszą grupę w archiwach kapituł, z których najstarsze z reguły zaginęły, a z ocalałych kapituły płockiej zachowują się od roku 1404 a gnieźnieńskiej od 1408, mieści się ogromna ilość materiałów do dziejów wewnętrznych Kościoła. Obok akt biskupów, oficjałów i wizytacji kościołów jest to najważniejsza grupa akt w tym względzie. To prawdziwa

1956; Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759. Wyd. R. Mienicki. *Fontes TN Tor.* 47: 1959.

⁷ Głównie: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Vol. 1—3. W: *Monumenta medi aevi hist. AU*. Kraków 1894—1908.

⁸ *Monumenta Poloniae historica*. Wyd. A. Bielowski i in. T. 1. Lwów 1864 s. 376—378. T. 5. Lwów 1888 s. 949—954; *Monum. hist. dioec. Wlad.* 10: 1894 s. 19—35.

kronika i kopalnia źródeł do dziejów lokalnych, tym wartościowsza od tamtych, że prowadzona bez przerwy. Pominąwszy już sprawy i kłopoty materialne kapituł, omawiane często na posiedzeniach, jest tam wiele materiałów o katedrach i kolegiatach, ich budowie, przebudowie, konserwacji; o duszpasterstwie, kulcie i miejscowych zwyczajach liturgicznych. Rozumie się, że akta te są głównym źródłem do poznania początku, rozwoju i organizacji samych kapituł, ich roli w diecezji i poza nią. Nie mało też jest w nich źródeł natury ogólnodiecezjalnej, zawartych szczególnie w korespondencji z biskupami, z której najważniejszymi są tzw. artykuły lub punkty przysyłane przez nich na posiedzenia generalne kapituły i odpowiedzi tejsze, rzeczy odnoszących się do duchowieństwa diecezji, do innych kapituł, spraw kościelnych ogólnopolskich np. synodalnych. O wydaniu drukiem wyjątków z najstarszych akt niektórych kapituł katedralnych wspominało już z okazji omawiania archiwów konsystorza⁹.

W inwentarzach posiadłości kapituł prawie nie ma dla nas źródeł, atoli w rachunkach zachowanych w kapitułach katedralnych oddzielnie od początku XVI wieku (starsze od nich były wpisywane jeszcze w akta kapituł), bardziej ciągłych aniżeli rachunki biskupie a nawet liczniej od nich zachowanych, mieści się wiele przekazów źródłowych do wewnętrznych dziejów poszczególnych diecezji. Z ksiąg rachunkowych m. in. widać wielką troskę naszych poprzedników o świątynie i ich konserwację, o porządek i splendor licznych nabożeństw, o należyłą ilość i stan paramentów, naczyń i ksiąg liturgicznych, o zabezpieczenie skarbców, zakrystii, archiwów i bibliotek. Wszystkie kapituły zasłużyły się w tym względzie, lecz na czoło wśród nich wybija się może kruszwicka¹⁰. Kapituła wrocławska np. prowadziła rachunki w sprawach katedry w osobnej księdze od roku 1598.

Księgi mszy św. konwentualnych, aniwersarzy kapituł, akta notujące udział prałatów i kanoników w nabożeństwach katedralnych i kolegiackich oraz połączone z nimi dystrybucje chórowe, ciągnące się samodzielnie nieprzerwanym szeregiem od początku XVII wieku (starsze znowu zostały wpisane do akt i rachunków kapituł) świadczą same za siebie. Mało wykorzystane, dają poznać nie tylko rodzaje nabożeństw lecz także listy składu kapituł. Wreszcie ordynacje powizytacyjne, wydawane przez biskupów dla kapituł oraz niższego duchowieństwa katedr i kolegiat, są takiej samej wartości jak wizytacje i zostały już powyżej przy nich scharakteryzowane.

⁹ Por. przyp. 7.

¹⁰ Akta kapituły kruszwickiej. T. 1 (z lat 1516—1615), *passim*.

4. ARCHIWA KOLEGIÓW NIJSZEGO DUCHOWIENSTWA KATEDR I KOLEGIAT

Omawiam je na tym miejscu nie dlatego, że są ważniejsze od następnych zespołów (bo tak nie jest) ale, iż były związane z kapitułami oraz ich archiwami.

Mam tu na myśli kolegia wikariuszów (zastępców prałatów i kanoników), nazywających się niekiedy szumnie wiceprałatami i wicekanonikami, oraz pomocników kapituł: penitencjarzy, mansjonarzy, psalterzystów, rorantystów, altaryzistów. I oni wytworzyli własne archiwa, nawet pokażne, nieraz jak wikariuszów. Niekiedy akta wikariuszów (Kalisz, Wieluń), czy ich statuty (Włocławek) bywają nawet starsze niż te same źródła właściwej kapituły. Archiwa te są często zdziesiątkowane i rozproszone. W układzie treści podobne są do archiwów kapituł, tylko zakres i znaczenie posiadają węższe.

Pomijając troski materialne wspomnianych kolegiów, co odbiło się również w archiwach, akta ich dają poznać wewnętrzną organizację tychże instytucji, dzieje, wykonywanie obowiązków duszpasterskich i kulturowych a nieraz także licznych funkcji kulturalnych. Z grona wikariuszów pochodzili przeważnie notariusze kapituł, konsystorzy a nawet biskupów. Wicedziekani wikariuszów układali zazwyczaj rubrycele. Niektórzy spośród mansjonarzy i psalterzystów zasłużyli się dla kultury i nauki, zostawiając wykonane przez siebie księgi liturgiczne (mszały, brewiarze itp.) albo napisane i wydrukowane dzieła.

5. ARCHIWA KURII BISKUPICH ALBO DIECEZJALNYCH

Mowa tu o archiwaliach zespołów kurii biskupich po roku 1918. Nawiasem mówiąc, akta te z lat 1918—1939 trzeba już przenieść ze składnic kurii do archiwów diecezjalnych. Zespół akt kurii diecezjalnej najlepiej rozłożyć na następujące cztery działy: 1) ogólny, 2) parafialny, 3) personalny i 4) zakonny.

Dział ogólny, najobszerniejszy i najważniejszy, rozpada się na dwa poddziały a te na dalsze części i poszczególne hasła.

Poddział pierwszy obejmuje działalność właściwej kurii diecezjalnej. Znajdujemy w niej 1) zasadnicze akta biskupa i diecezji jak: uzyskanie władze, łączność ze stolicą Apostolską, Prymasem, Sekretariatem Episkopatu, listy pasterskie, odezwy; 2) archiwalia administracji ogólnej diecezji, naprzód dotyczącej osób jak: rekolekcje kapłańskie, jurysdykcja w dekanatach pogranicznych, papiery kapłanów obcych zgłaszających się do diecezji, którzy jeszcze nie objęli stanowisk, akta kapłanów przebywających czasowo w diecezji; następnie dotyczącej rzeczy jak: ankiety strat wojennych, odbudowa zniszczonych kościołów i kaplic, rewindykacja dzwonów i naczyń liturgicznych, sprawy wina, świec i portatyłów, prośby międzykurialne, informacje, statystyki; potem rzeczy świętych

jako to: beatyfikacji i kanonizacji, poświęceń się Sercu Pana Jezusa lub NMP, jubileuszów; akta wydawnictw diecezjalnych; 3) akta administracji gospodarczej; 4) korespondencję z władzami świeckimi (hasła według ministerstw i urzędów); 5) sprawy instytucji diecezjalnych: szkół — seminarium niższego i wyższego, innych szkół diecezjalnych, bratniej pomocy duchowieństwa, księży emerytów, archiwum, biblioteki i muzeum diecezjalnego; 6) akta poszczególnych dekanatów (alfabetycznych hasłami).

Poddział drugi zawiera akta działalności organów kurii — 1) referatów i komisji: gospodarczej, duszpasterskiego, homiletycznego, szkolno-katechetycznego, egzaminów duchowieństwa, muzyki i śpiewu, służby liturgicznej (organistów), artystycznej (wystroju kościołów); 2) dzieł duchownych, bractw i stowarzyszeń: dla kapłanów, dla wiernych.

Dział parafialny obejmuje (alfabetycznie) teczki poszczególnych parafii. Każda parafia posiada swój skoroszyt, w którym znajdują się (ułożone chronologicznie) wszystkie jej akta, oprócz ściśle związanych z duchowieństwem, a więc: o parafii, kościele parafialnym, kościołach filialnych, kaplicach, beneficjum, pracownikach kościelnych, bractwach, instytucjach, parafianach łącznie z uzyskanymi dla nich dyspensami i indultami, nauczaniu religii, dobroczynności, a także odpisy wizytacji biskupich i dziekańskich danej parafii. W każdej teczce specjalnie pomieszczono całość dokumentów o parafii, aby urzędnicy kurii i archiwista nie gubili się w odszukaniu akt, a badacz potem mógł do nich łatwiej dotrzeć i wykorzystać.

Dział personalny akt obejmuje hasła (skoroszyty księży w porządku alfabetycznym. Każdy z kapłanów diecezjalnych ma tu swoją teczkę.

Dział zakonny zespołu kurialnego obejmuje dwie grupy akt: 1) zakonów i zgromadzeń męskich oraz 2) żeńskich. Teczki idą alfabetycznie, po jednej dla każdej instytucji a nie dla klasztoru czy domu zakonnego. Materiał w nich podobny (z wyjątkami) do zawartości akt w działach 2 i 3.

Jak widać z powyższego, archiwa kurii diecezjalnych obejmują w sobie całość administracyjnych i duszpasterskich spraw diecezji, tyle, co dawniejsze archiwa biskupie, konsystorskie i w części kapitulne razem wzięte. Za wyjątkiem spraw gospodarczych, zresztą niewielkich, prawie wszystkie te źródła odnoszą się do wewnętrznych dziejów diecezji.

6. ARCHIWA SĄDÓW BISKUPICH CZYLI KOŚCIELNYCH

Chodzi tu o archiwa sądów kościelnych po roku 1918. Archiwum sądu biskupiego stanowi dzisiaj w diecezji drugi (obok archiwum kurii biskupiej) ogólny zespół akt. Sądy kościelne, za małymi wyjątkami, mają

w tym czasie zostawione sobie tylko sakramentalne sprawy małżeńskie. Na podstawie tych akt możemy wnioskować o moralności wiernych oraz o wyjątkach, słabości czy też łagodności przepisów prawa kościelnego w tym przedmiocie. Nawiasem można tu jeszcze dokończyć, że archiwalia sądów kościelnych w przeszłości najmniej zostały wykorzystane przez historyków właśnie pod kątem widzenia sakramentalnych spraw małżeńskich.

7. ARCHIWA DEKANALNE

Archiwa dekanalne, najmłodsze z zespołów kościelnych, których ślady widzimy w końcu XVI wieku, ale zachowują się dopiero od początku XVIII stulecia¹¹, składają się z następujących działów akt: 1) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 2) protokoły kongregacji dekanalnych, 3) wizytacje dziekańskie parafii dekanatu, 4) akta poszczególnych kościołów (fili, kaplic) dekanatu, 5) inwentarze tychże kościołów (fili, kaplic), 6) akta personalne duchowieństwa dekanatu, 7) dyspensy udzielane przez dziekana, 8) sprawy gospodarcze dekanatu i 9) różne.

Oprócz rzeczy gospodarczych, zupełnie tu ubogich, wszystkie akta wymienionego zespołu dostarczają materiałów do wewnętrznych dziejów dekanatu. Z samych tytułów ich grup treść jasno wynika. O wizytacjach, aktach personalnych, dyspensach, indultach, inwentarzach itp. *mutatis mutandis* była już mowa przy omawianiu poprzednich zespołów. Inne grupy są podobne do działów w archiwach niżej wymienionych. Wspomniane wizytacje dziekańskie są wprawdzie mniejszego znaczenia, aniżeli omówione wyżej biskupie, atoli mają szczegóły tamtym nieznanne. Ponadto w przeciwstawieniu do biskupich na przestrzeni XIX i XX stulecia występują one prawie ciągle.

8. ARCHIWA PARAFIALNE

Zespoły archiwów parafialnych są starsze od dziekańskich. Ich dokumenty sięgają wieków średnich a rękopisy XVI stulecia¹². Podobnie jak dziekańskie, również archiwa parafialne są zdziętkowane, rozproszone i przeważnie nieuporządkowane.

Archiwa parafialne można uporządkować według następujących działów akt: 1) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 2) wizytacje biskupie i dziekańskie, 3) parafia w ogólności, 4) kościół parafialny, 5) beneficjum parafialne, 6) duszpasterze, 7) pracownicy parafialni

¹¹ Ks. St. Librowski: Rejestracja archiwaliów i starych druków na terenie diecezji wrocławskiej w latach 1960—1962. I. *Archiwa, Bibliot. Kośc.* T. 5: 1962 s. 356.

¹² O.H.E. Wycza wski: Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych s. 65, 94—95, 151—152; Ks. St. Librowski: Rejestracja archiwaliów i starych druków s. 347, 356.

(organista, kościelny, grabarz i in.), 8) parafianie (księgi metrykalne z aneksami, statystyka), 9) duszpasterstwo (nauczanie religijne, kult, dobroczynność), 10) kościoły filialne, kaplice i klasztory na terenie parafii, 11) inwentarz kościoła, beneficjum, filii, kaplic, 12) archiwum, biblioteka, skarbiec (muzeum), 13) kronika parafialna, 14) akta różne, 15) akta obce.

Z tak szczegółowego podziału archiwum na grupy nie trudno sobie wyobrazić zawartości treści tytułów poszczególnych części zespołu. Oprócz spraw majątkowych, akt mieszczących się pod nr 3, 15 oraz w pewnej mierze pod 1 i 14 wszystko tu odnosi się do naszej tematyki¹³.

§ 2. ARCHIWA ZAKONNE:

1. ARCHIWA PROWINCJI

Archiwa prowincji zakonnych pod względem zawartości treści mają wiele podobieństw do zespołów biskupich, konsystorskich i kurialnych wspólnie wziętych. Pochodzą bowiem z kancelarii zwierzchnich urzędów zakonnych, zwykle z prowincjalskiego.

Zespoły akt prowincji zakonnych dałoby się rozsegregować na takie działy akt: 1) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 2) akta prowincji, 3) akta (poszczególnych) klasztorów prowincji, 4) akta personalne (poszczególnych) zakonników, 5) nowicjat, 6) studia: seminarium niższe, filozofia, teologia, 7) kult, duszpasterstwo, parafie inkorporowane, 8) tercjarstwo, bractwa, stowarzyszenia, 9) rekolekcje i misje (krajowe i zagraniczne), 10) beatyfikacje i kanonizacje, 11) księgi zmarłych (*libri mortuorum*), 12) kronika prowincji, 13) spuścizny zakonników, 14) archiwum, biblioteka, skarbiec (muzeum), 15) sprawy gospodarcze zakonu, 16) nadzór nad klasztorami żeńskimi, 17) akta różne, 18) akta obce.

Z poszczególnych tytułów działów, czy ich poddziałów nie trudno pojąć, jak mogą brzmieć hasła poszczególnych jednostek archiwalnych zespołu akt prowincji. Dla przykładu rozprawdę tylko na ewentualne części bogaty dział zatytułowany spuścizny zakonników. Będą w nim takie poddziały: 1) akta osobiste (odbiorcy), 2) autobiografia, 3) wspomnienia, pamiętniki, 4) przemówienia, kazania, rekolekcje, 5) korespondencja, 6) prace naukowe: skrypta, rękopisy dzieł drukowanych, 7) albumy, zbiory obrazów, wycinki z prasy, 8) inne.

Jak widoczne jest z powyższych schematów, wszystkie działy akt

---

¹³ Archiwum parafialne jest z tego powodu głównym i pierwszym w kolei wykorzystywania źródłem do pisania monografii czy kościoła, której plan można będzie łatwo ułożyć na podstawie wyliczonych działów tego zespołu.

za wyjątkiem 15 i 18 dostarczają materiałów do dziejów życia wewnętrznego danego zakonu czy zgromadzenia i to w większym stopniu niż omówione grupy archiwów diecezjalnych.

2. ARCHIWA KLASZTORÓW

Archiwa poszczególnych opactw i klasztorów, które pod względem układu i zawartości mogą być w dużej mierze przyrównane do zespołów parafialnych, są niejednokrotnie od tychże starsze i bogatsze. Także i one zostały w ciągu stuleci bardzo zniszczone i rozproszone.

Akta archiwów klasztornych można by uporządkować według następujących działów: 1) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 2) wizytacje przełożonych zakonnych i diecezjalnych, 3) kościoł klasztorny, 4) klasztor, 5) akta personalne zakonników, 6) sprawy gospodarcze, 7) zakryścia, msze św., zapisy, dobrodzieje, goście, 8) duszpaństwo i kult, parafia inkorporowana, 9) szkoła klasztorna, nauczanie religii, 10) przytułek klasztorny, dobroczynność, 11) ciężary kościelne, społeczne i państwowe, 12) kronika klasztorna, 13) księgi zmarłych (*libri mortuorum*), 14) spuścizny zakonników, 15) archiwum, biblioteka i skarbiec (muzeum), 16) akta różne, 17) akta obce.

I tu nie trzeba dłużej wyjaśniać dalszej zawartości treści wymienionych działów akt. Z samego ich wyliczenia łatwo będzie ustalić podziały i tytuły haseł (ksiąg, teczek). Dopomoże także do tego znajomość wyżej omówionych zespołów dekanalnych, parafialnych i prowincji zakonnych¹⁴.

III. DOKUMENTACJA

Zasoby niniejszego oddziału stanowią dokumentację archiwalną w ścisłym tego słowa znaczeniu. Obecnie rozróżnia się dokumentację dawniejszą czyli techniczną, obejmującą mapy, plany, wykresy, rysunki, obrazy itd. oraz nowszą albo mechaniczną, w skład której wchodzi fotografie, fotokopie, mikrofilmy, nagrania dźwiękowe itp.

Niestety nie wszystkie archiwa kościelne, nie wyłączając nawet diecezjalnych i prowincji zakonnych, mają zorganizowany u siebie oddział dokumentacji.

Obiekty dokumentacji w najmniejszym może stopniu są wykorzystywane przez historyków do badań dziejów wewnętrznych Kościoła, mimo że naprawdę mogą stanowić ważne źródła w tym kierunku. Czyż

---

¹⁴ W oparciu o podaną klasyfikację akt zespołów klasztornych także można ułożyć plan monografii klasztoru.

nie są nimi rysunki, obrazy i fotografie budowli oraz osób, fotokopie i mikrofilmy dokumentów i rękopisów, nagrania kazań i pieśni religijnych?

B. ZASOBY RĘKOPIŚMIENNE BIBLIOTEK KOŚCIELNYCH

Rękopisów bibliotecznych, zwłaszcza średniowiecznych, czy choćby tylko do końca XVIII wieku, zachowało się w kościelnych zbiorach o wiele mniej aniżeli archiwalnych z tego samego czasu. Znaczna ilość tych rękopisów odnosi się do dziejów życia wewnętrznego Kościoła.

Wyliczymy chociaż ogólnie bogatą treść rękopiśmiennych zbiorów bibliotecznych w omawianym aspekcie:

Właściwa historia: roczniki, kroniki, rękopisy opracowań podręcznikowych i ogólnych historii Kościoła, opracowania dziejów diecezji, parafii, zakonników, klasztorów, herezji, schizm, unii, biografie, hagiografie, *libri mortuorum* itp.

Inne nauki charakteru historycznego: patrystyka; wymowa kościelna: retoryka, homiletyka — teoria i dzieje wymowy; liturgika: przeróżne rodzaje ksiąg liturgicznych, modlitewnych, traktatów liturgicznych; muzyka kościelna: teoria, kancjonały, śpiewniki; literatura religijna: opisy cudów; dzieje oświaty, kultury i sztuki kościelnej; prawo kanoniczne: zbiory i historia prawa.

W ostatnich latach obserwujemy wielki pęd ku rękopisom bibliotecznym, nie mniejszy niż ku archiwalnym. Docenia się ich wartość, porządkuje, sporządza i wydaje drukiem inwentarze¹⁵, wykorzystuje do pisania prac naukowych¹⁶.

¹⁵ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasińska: Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej. Warszawa 1947; Ks. St. Chodyński: Biblioteka Kapituły Włocławskiej. Uzup. rozdziałem o katalogach i wyd. ks. St. Librowski. Włocławek 1949. (Odb. *Kron. Diec. włocł.* 1949—1950); St. Sawicka: Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych. Warszawa 1952. Ministerstwo Kultury i Sztuki. *Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań*. Nr 10; Ks. W. Schenk: Rękopisy liturgiczne dawnej biblioteki miejskiej we Wrocławiu (XIII—XV w.). *Rocz-i teolog.-kan.* T. 6: 1959 z. 3 [druk.:] 1960 s. 77—98; Tenże: Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 2: 1961 z. 1/2 s. 185—206, t. 6: 1963 s. 191—209; Bp W. Wójcik: Cenniejsze rękopisy Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Tamże. T. 4: 1962 s. 259—330; Bp W. Urban: Rękopisy liturgiczne w Bibliotece Kapitułnej we Wrocławiu. Tamże. T. 6: 1963 s. 155—190; O. K. Gładacz OFM Cap.: Katalog rękopisów bibliotecznych prowincji krakowskiej Zakonu OO. Kapucynów. (Teki Redakcji czasop. *Archiwa, Bibliot. kośc.*).

¹⁶ Ks. J. Wojtkowski: Wiara w Niepokalane Poczęcie Najświętszej Marii Panny w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych. Lublin 1958; Ks. W. Schenk: Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku. Lublin 1959.

Także biblioteki państwowe obfitują w rękopisy zawierające bogate źródła do dziejów wewnętrznych Kościoła. Dostały się one tam z bibliotek kościelnych: kapitulnych, parafialnych, klasztornych i prywatnych¹⁷.

ZAKOŃCZENIE

Przegląd archiwów partykularnych — dekanalnych i parafialnych, archiwów zakonnych oraz zespołów ogólnych nowszych — kurialnych i sądowych po roku 1918 celowo ograniczyłem do najmniejszych rozmiarów a to dlatego, że ich akta są bądź mniej ważne, bądź łatwiejsze do poznania, bądź wreszcie zbyt świeże, aby je obecnie szerzej rozpracowywać.

Z tego, co powiedzieliśmy tutaj, widać, że archiwa kościelne, zarówno diecezjalne jak i zakonne, na wszystkich szczeblach swej organizacji oraz działy rękopiśmienne bibliotek kościelnych i państwowych zawierają w większej lub mniejszej ilości materiały do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce. Wykorzystajmy przeto to bogactwo źródeł do wzmożonych badań nad przeszłością wewnętrznego, kulturalnego i społecznego życia naszego Kościoła!

MONUMENTA, EX ECCLESIASTICIS COLLECTIONIBUS CODICUM, AD IPSAS RES GESTAS ECCLESIAE IN POLONIA ILLUSTRANDAS, PETITA

S u m m a r i u m

Ad externas res gestas Ecclesiae annumerari possunt: 1° eius cum civitatibus et gentibus rationes, 2° sacrae posteriores seu ad exterarum gentium legatae missiones, quibus cruciferorum expeditiones bellaque propter religionem suscepta iunguntur, 3° vexationes, quibus res oeconomicae annecti possunt. At ad ipsas seu internas res gestas Ecclesiae, lato sensu attinent: 1° institutio ecclesiastica, 2° haereses, schismata, dissensiones in re religionis — stricto vero sensu tenentur: 1° sacrarum administratorum plebisque fidelis mores, 2° religionis cultus animarumque cura, 3° publica instructio et disciplinae, 4° Ecclesiae actiones, quae ad societatem et humanitatem spectant.

Omisso igitur genere documentorum ad hodiernas artes machinamentaue attinentium, interpositis etiam propriis documentis, minore numero in archivis exstantibus, tenuioresque notitias ad rem nostram spectantes habentibus, nunc peculiari modo, ipsis tantum codicibus confectarum collectionum in singulis ecclesiasticis archivis servatarum, attendemus. Itaque in archivis episcoporum multos nuntios de ipsa Ecclesiae vita inveniemus imprimis in actis rerum ab episcopis gestarum, multo plures in ecclesiarum visitationibus, pauciores in ea parte, quae

---

¹⁷ Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oprac. J. Turcka i in. T. 1—2. Wrocław 1948—1949; Biblioteka Narodowa. Katalog mikrofilmów. R. 1: 1951 — 6/7: 1958; Ks. Schenk, jw. w przyp. 15. Bp L. Łętowski: Wiadomość krótka o bibliotekach i zbiorach książek polskich za naszego wieku: jak i gdzie, u kogo? Z rękopisu przepisał o. L. Tatara OFM. przypisami opatrzył B. Królikowski. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 6: 1963 s. 343—360.

ad res concretas spectat. Haud mediocrem copiam quaerendorum fontium in archivis consistoriorum (generalium et foraneorum), locupletiores in archivis capitulorum (cathedralium et collegialium), praesertim in actis rerum ab eis gestarum uti conventuum variorumque inventariorum offendimus. Multi etiam debiti fontes in archivis nostrae aetatis curiarum episcoporum seu dioecesanarum, rariores in archivis horum temporum tribunalium episcoporum seu iudiciorum ecclesiasticorum inveniuntur. Non desunt quoque multae notitiae in decanatum paroeciarumque singularibus archivis abditae. Ceterum in archivis religiosorum communibus (tum generalibus et provincialibus), tum singulorum coenobiorum eiusmodi fontes haud pauci non desiderantur.

Ad rem, de qua agitur, haud exigua monumenta in bibliothecarum collectionibus manuscriptorum latitant, quae tamen ad nostram memoriam pauciora iis, quae in archivis ecclesiasticis tenentur, supererant.